

"צוואת אב" וקיומה

בן-ציון יהושע מספר על אגדות שאביו סיפר והוא רשם

מאת ברכה דלמצקי [פישלר]

בארץ רחוקה, לפני הרבה הרבה שנים נולד ילד ושמו רפאל. והילד יתום בהיוולדו. ומעשה שהיה כך היה: אביו, סוחר-נודד היה, על גב חמורו היה מעמיס את מרכולתו ומציעה בכפרים. יום אחד נלכד יהושע רז – זה שם האב – בידי שודדי דרכים, נשדד, הופשט ונעקד עירום אל עץ. והעונה עונת שלגים הייתה, והאיש קפא ומת. ואשתו הרה ובבטנה – רפאל.

בעודו תינוק נישא רפאל בסל על גב אמו בלכתה לכבס את בגדי העשירים, ואת יומו היה מבלה על שפת הנחל ושומע סיפורים ושירים מפי אמו כשהייתה מכבסת. גדל רפאל ללא אב ועל-כן ילד מרדן היה. בהיותו יתום ובן-עניים לא חס עליו ה'מולא', הוא המלמד במדרש, והעניק לו 'פאלאק' – מלקות ביד רחבה. בן י"ג עזב את ביתו והצטרף לשיירת סוחרים, ששמה פניה לאוזבקיסטן. עבר הנער את בוכארה וגם בסמרקנד היה; בהרפתקאות רבות השתתף, וגם הסבל לא פסח עליו. אך לאורך כל דרך הסכנות והתלאות נשא חלום אחד בלבו: לדרוך על אדמת ארץ-ישראל, שבשם 'ירושלים' כונתה בפיו. בן י"ח זכה והגיע. הארץ הרחוקה היא אפגניסטן, שנת הלידה (המשוערת!) היא 1885 והכתוב לעיל אינו תחילתו של סיפור עממי, כי אם תחילתו של מספר עממי. המספר העממי, שהוא חלק מנוף השוק המזרחי או החצר השכונתית, הולך ומצטרף בימינו אלה אל הדמויות המאכלסות את סיפוריו. כמוהן רחוק, כמוהן פלאי, כמוהן בלתי מצוי... חברה המייצרת וצורכת טלוויזיה, קולנוע ועיתונות. לא זו בלבד שאינה מצמיחה עוד פרחים נדירים אלה, היא אף מכריחה אותם מנופה, כשהיא ממלאת את הפונקציות הנפשיות, שמילא הסיפור העממי באמצעות אותם תוצרי התרבות הנ"ל ובאינטנסיביות גדולה פי כמה.

בן-ציון יהושע הוא בן זקוניו של רפאל יהושע-רז, בו התחיל סיפורנו. הוא איש צעיר בשנות השלושים המוקדמות, סטודנט לספרות ועובד ב'הוצאת מאגנס' והוא מספר בלשון ספרותית עסיסית: "מדי שבת בין מנחה למערב היה מתקהל עם רב בפתח בית מן הבתים בשכונת הבוכארים בירושלים. באותה שעה, בבית הכנסת, היה משמיע החכם את דרשתו בפני קהל-מצער של זקנים, ואפילו שחילקו שם תה – תושבי השכונה, זקנים כצעירים, היו ממהרים לתפוש עמדת תצפית בחצר הבית כדי להאזין לאגדותיו של אבא ולהיטיב לראות ולשמוע אותו. 'מולא רפאל', כינוהו בתואר הכבוד.

"ברגע הקריטי, בשיאה של הסתבכות העלילתית ובטרם באה על פתרונה – היה שולף את שעונו מכיס חזיתו ומכריז: עת לתפילת ערבית! ולא הועילו תחנוני מאזיניו. על עיקרון זה עמד ולא ויתר. בשבת הבאה היה מסיים את הסיפור הקודם ופותח בחדש – עד מחציתו.

יתכן שאימץ לו את נוהגם של מספרי אפגניים (ולא רק אפגניים), שהיו מפסיקים את סיפורם ואומרים לקהל המצפה להתרת הסבך: עכשיו שלמו, ואחר – אמשוך... "הייתי ילד והתביישתי נורא (בוודאי בהשפעת החינוך 'המודרני' בבית הספר) למראה אבי המציג את סיפורו בתנועות-ידיים, העוויות-פנים וחיקויי קולות. הייתי נמלט ומתחבא עד שגמר". "בימים ההם", נזכר בן-ציון יהושע, "הדירות הקיפו חצר בין-משפחתית. ריחות התבשילים מן המטבחים היו מתערבים זה בזה ועם ערב ברוח היום היו הדיירים יושבים בחצר, שבת אחים גם יחד. השיחה קלחה, סיפור נארג בסיפור ואגדה באגדה. אז אהבה הייתה אהבה והשנאה הייתה לאגדה. ואילו השיכון של היום הוא מיבנה הרסני לאותו הווי. כשהוא מסייע לאנשים להתכנס בתוך קליפתם. היום גם הזמן שטפו אחר. חסרה הניחותא והשהות הדרושים לסיפור האגדה.

מוכתר בלתי-מוכר

על השולחן מונחים עלי-הגהה. בן-ציון יהושע מפרסם מעת לעת סיפורים. רוב הסיפורים מתרחשים בארץ ישראל בשנות העשרים והשלושים. "התקופה היא תפשה אותי עם כל המוזרות שלה. מן הסתם השפיעו עלילות אבי. כתבתי אמנם גם סיפורים בעלי רקע מאוחר יותר, אך ידיד יעצו לי לחזור אל תחילת המאה..." גם אנו חוזרים.

"אבי היה מראשוני העולים מאפגניסטן ומראשוני מורי-הדרך היהודיים בארץ-ישראל. הוא רכש לו סוסה אצילה, שכר פרדות והנהיג את השיירה בדרכי הארץ הפרוצות לשודדי-דרכים גובי-מס-מעבר. שיירותיו הוליכו עולי-רגל ל'זיאהרה' (עלייה לרגל) למערת המכפלה ולקברי אבנר בן נר בחברון, לקבר שמואל הנביא ברמה ואף למירון להילולת ל"ג בעומר.

"עם פרוץ מלחמת העולם-העולם הראשונה, כשגורשו 'הגדולים' יצחק בן-צבי ודוד בן-גוריון, גורש גם הוא 'הקטן' כאזרח רוסי לאלכסנדריה שבמצרים. התלוותה אליו אמי". סבל ונדודים היו מנת חלקם והרי הם כתובים בספר "צוואת אב". "בתום המלחמה כשהותרה שיבתו לארץ, הוסיף להורות בדרכים. אז החל לפתח 'שיגעון' מקורי: רכישת קרקעות בפינות נידחות בארץ. הנחתה אותו המחשבה התמימה, שכך תיגאל הארץ מקצה עד קצה..."

אם הרפתקאותיו וניסיונו מציירים את קווי דמותו, הרי משלחי-ידו המרובים מוסיפים את צבעיה. ומן הציור השלם עולים ריחותיה של ארץ-ישראל ההיא, טרום המדינה. "חנותו הייתה מעין תלפיות, כתובת לבקשת עצה והדרכה. היה מתווך בין בעלי ריב, בין איש לאשתו, וגם שדכן היה, מוכתר בלתי-מוכתר... השומעים האמינו לתומם לסיפוריו, שענו על משאלות-ליבם הכמוסות, וזקפו לזכותו את פתרון בעיותיהם. "שכונת הבוכארים – עשירים הניחו יסודותיה והיו הראשונים לעזבה. טרם צאתם מכרו את חפציהם ואבי ניהל את המכירה הפומבית. על ה'מא-זאד' (כל המוסיף – המכירה הפומבית) היה מכריז כרוז

עיוור בעל קול עשיר ומתנגן, שהיה מכריז גם על חתונות וגם – להבדיל – על הלוויות (עוד היום זוכרים תושבי השכונה הוותיקים איך התרונן קולו כשהיה מודיע על הלוויות, משום ששמח על השילינגים ששלשלו לכיסו). הקהל הרב שהיה מתאסף למכירה הפומבית רק כדי לחזות בהצגה שערך אבי בהומור רב. סופו שהוציא את פרוטותיו האחרונות במכירה. כך גם בחתונות בשכונה – הוא היה מוסיף את ה'פלפל' לשמחה.

"גם על מבצע יין ושיכר חלש אבי. תקופת הסליחות של חודש אלול חלה עונת הבציר וערבים מחברון ומן ההר היו באים למכור את ענביהם ואיש-איש עשה את יינו (לילדים היה זה חג גדול – לדרוך ברגליים ענבים בגת!) ומן הזגים הפיקו שיכר. כדי להימלט מן החוק הבריטי היו שורפים סמרטוטים בשכונה וריחם היה מפיג את ריח השיכר. הערבים כינו את אבי 'חואג'ה רפול' משום הכבוד והיו באים לשקול את ארגזי הענבים על מאזניו העשרוניים והוא נקב את מחירם. בתמורה על שירותו קיבל כנגד כל ארגז ששקל – אשכול ענבים – ייננו הספיק לכל השנה.

"הקמתה של מדינת ישראל גרמה לו אושר רב אך מוטטה אותו מבחינה כלכלית. הערבים חדלו מלצאת ומלבוא. חלום הקרקעות גז ובידו נשארו רק הקושאנים (שטרי-קנייה) חברי-ערך. הוא אף נפצע בפתח חנותו בזמן הקרבות בירושלים, אך הסיפור העממי נשאר חלק מחייו עד יומו האחרון. ואני למרות בושתי, התחלתי מתוך איזה חוש נבואי לרשום את סיפוריו". שלושה-עשר מהם כונסו לאחרונה בספר בשם 'צוואת אב'.

קבורת כבוד

קשה להימלט מן המחשבה העצובה, שהעלאתן על הכתב של אגדות, שהשתמרו בעל-פה מאות שנים הינה הקמת מציבה לזכרן. "אמת, יש בה משום קבורה – אמנן קבורת כבוד – של אותה מסורת ושומריה", סובר גם בן-ציון. "אנו בדור האחרון לאגדה".

הספר 'צוואת אב' מחזיק שלושה-עשר סיפורי-עם אפגניים שרשם בן-ציון מפי אביו. שלושה-עשר – על שום שהוא מספר מזל ליהודים: י"ג למצוות, י"ג מידות. מספר אגדות כפול מזה מפי רפאל יהושע רז נמצא באוסף סיפורי-העם של המוזיאון האתנולוגי בחיפה¹. "ואלה הן רק טיפה בים". ספר זה הוא האסופה ה-24 בסדרת הפרסומים של סיפורי-עם מגנזי אכיון הסיפור העממי בישראל, הנערכת בידי ד"ר דב נוי ורואה אור באמצעות המוזיאון לאתנולוגיה ופולקלור שליד עיריית חיפה. הספר הוא הצוואה וקיומה גם יחד, "צוואתו זו נושאת גם את סיפוריו וגם את מצוות העברתם מדור לדור".

בן-ציון יהושע העניק ללשון האגדות גוון ארכאי – ובדין. באורח דיבורם של בני עדות, ששמרו על סגירותן בגולה ובמידה רבה גם בארץ. אמנם נשמרה אותה לשון בה עשו את תלמודם (דוגמאות על כך אפשר לשמוע ברחוב...). גוון קדום זה הוא הנותן בלשון האגדה

¹ מכלול הסיפורים שנרשמו מפי רפאל יהושע-רז יצאו בקובץ הסיפורים 'תפוח מעץ הדעת' (חמישים סיפורי-עם מאפגאניסטאן), ירושלים הוצאת צור-אות, תשמ"ו, 176 עמ'. [ראה על כך להלן עמ'....].

בבחינת 'מאב לבן'. העלילה אינטנסיבית ואין ממנה גלישה לתיאורים. לעומת זאת מרובים בה – כדרך האגדה – תארים מופלגים והגזמות ("בת אצילים יפת-תואר שלא היו כמוה ליופי ולחוכמה"). "לצורך עיבוד האגדות נועצתי בששת אחיי ואחיותיי והם תקנו אותי בפרטים רבים. נזהרתי שלא לשנות, לא מפרטי העלילה ולא מרוחו של המסופר".

את סוף הספר תופסות הערות כתובות בידי ציפורה כגן, ש'נועדו בעיקר לשימוש של המעיין והחוקר המעוניינים להעמיק חקר מבחינה השוואתית בתוכן העלילה הסיפורית" כן מצויות תולדות חייו של המספר. וניתן מבחר ביבליוגרפי על הפולקלור של יהודי אפגניסטן, שניהם כתובים בידי בן-ציון יהושע, "לאפגניסטן נקשרו אגדות רבות", מספר בן-ציון יהושע, "שבט הפושטו, שהם היסוד השליט באפגניסטן, מיוחסים לעשרת השבטים האובדים בכמה מסורות. לפיהן נדדו עשרת השבטים, אחרי החורבן בהרי אפגניסטן ללא מנהיג רוחני, עד שבא מוחמד, גאל אותם והכניסם לחיק הדת המוסלמית. מנהגים יהודיים נשתמרו במסורתם, כגון דני טהרה, 'ארבע כנפות' (ללא ציציות), נר שמדליקות נשות ה'פושטו' בליל שבת ומנורת שבעת הקנים שהיא סמלם. יהודי אפגניסטן הם כנראה, הגירה פרסית. הם מדברים בניב פרסי, ואף רבים משמותיהם שאולים ממקומות יישוב פרסיים (יזדי, קשאני).

מוסר השכל

בקריאה ראשונה נראים הסיפורים כחסרי איפיון לוקאלי. ויכולים הם להישמע כמעט בכל מקום שבעולם. האם מוצאו של המספר ניכר בסיפוריו?"

"בוודאי", עונה בן-ציון יהושע, "אדגים לך. עיסוקם של יהודי אפגניסטן – המסחר – הרחיק אותם מבתיים. ושנים רבות היו עוברות עד שבני הזוג שוב התראו. היו מקרים. ומייד לאחר שבעת ימי הכלולות היה הבעל יוצא לדרכי המסחר ולא שב. לעיתים היה מתחתן בשנית ומותיר אחריו אישה עגונה. ישנה אגדה בקובץ המספר על שני אחים, אחד עשיר ואחד עני, שספינתם נקלעה לאזור ללא רוחות שם מצאו ספינות תקועות שנוסעיהן גוועו ברעב – מחוסר אפשרות להזיזן ממקומן. האח העשיר מילא את ספינתו בזהב, שמצא באוניות הכלואות. ואילו העני אסף את שמותיהם של המתים כדי שיוכל, לכשיחזור, להתיר את הנשים מעגירות. ומשום שמילא מצווה זו שכה בכל מה שזכה בהמשך הסיפור.

"הבעל שהיה נוטש את אשתו לזמן ממושך, היה חרד פן תבגוד בו. הסיפור 'האישה החכמה' מספר על סוחר עשיר שבצאתו למסעותיו היה כולא את אשתו במבצר מבודד מוקף חומות".

וכיצד בא לידי ביטוי עיסוקו של המספר ואופיו?

"קחי, למשל, את הסיפור 'המזל ובשכל', המספר על ריב בין המזל והשכל: כוחו של מי גדול יותר. זהו סיפור, שיש לו מקבילות רבות באגדות העולם. ברובן יוצא המזל כשידו על העליונה. ואילו בסיפורנו – אני קורא עכשיו מן ההערות –המזל אינו מצליח בניסיונותיו

וסופו שיתוף-פעולה עם השכל. כלומר, המזל תלוי בשכל ולהיפך. ברור, שנוסחתנו רציונאליסטית יותר. והיא אופיינית יותר למספר שלנו ולעיסוקו. כסוחר ידע רפאל יהושע-רז להכיר בחשיבותו של השכל בעולם העסקים, אלא שלהצלחה דרוש גם קצת מזל. הא בהא תליא, ומכאן הפשרה".

ועוד דוגמא: אבי, כדרך המזרח, ראה בסיפור אמצעי חינוכי ממדרגה ראשונה, ומשום כך נושאים סיפוריו מוסר-השכל או מסתיימים בו: 'ומני אז ידעו אותם אנשים לנהוג בלמדנים ובאנשי-ספר בכבוד ובפאר הראויים להם'. או: 'מני אז השתנה הבן הסורר לבלי הכר, שב לדרך הישר, עשה חיל וראה ברכה בעמלו'.

פתחנו בסיפור-מעשה ונסיים בסיפור-מעשה: כיצד נולד אדם "רפאל רז" ומת "רפאל יהושע"?

"השם רז מעלה על הדעת, שאיש מאבות אבותיי עסק בקבלה ובמסתורין. בצד שמות הנזכרים ממקומות, מומים, מעלות, נגזרו גם שמות ממקצועות. כל חייו נשא אבי הערצה לאביו-שלא-ידע, ולמושג האב התלוותה משמעות של קדושה. תמיד רצה, שחותם אביו ייטבע גם בשמו. ההזדמנות ניתנה לו, כשנתפש קרוב משפחתנו יעקב רז, איש אצ"ל, בפעולת חבלה בשער שכם. אחיי היו חברי 'ההגנה' ואבי שחרד פן ישייכו הבריטים את יעקב רז למשפחתנו ויתחילו לבחוש במעשי בניה – הסב את שמו ליהושע, שהוא שמו של אביו".

'על המשמר', 22.5.69, עמ' 10